

Luonnollisen kielen tilastollinen käsittely

T-61.281 (3 ov) L

Luento 2, 21.1.2003

Luennot: **Timo Honkela**
Laskuharjoitukset: **Vesa Siivola**

Luentokalvot: Krista Lagus ja Timo Honkela

0.1 Laskuharjoitukset

Laskuharjoitusten aika ja paikka sovitaan viikon kuluttua.

Harjoitukset pitää DI Vesa Siivola (mailto:vesa.siivola@hut.fi).

Tehtävät laitetaan edellisenä perjantaina nähtäville osoitteeseen <http://www.cis.hut.fi/Opinnot/T-61.281/laskarit.html>.

0.1	Laskuharjoitukset	2
3.	MATEMAATTISIA PERUSTEITA	4
3.1	Todennäköisyyslasku	4
3.2	Ehdollinen todennäköisyys	5
3.3	Riippumattomuus	6
3.4	Bayesin kaava	9
3.5	Satunnaismuuttuja	13
3.6	Odotusarvo ja varianssi	14
3.7	Yhteisjakauma	15
3.8	P:n laskeminen	17
3.9	Esimerkki diskreetistä jakaumasta: Binomijakauma	18
3.10	Bayesläisestä tilastotieteestä	26
3.11	Bayesläinen päätösteoria	27
3.12	Shannonin informaatioteoria	33
3.13	Minimum Description Length (MDL) -periaate	39

3. MATEMAATTISIA PERUSTEITA

3.1 Todennäköisyyslasku

Peruskäsitteitä

Todennäköisyysavaruus (*probability space*):

Tapahtuma-avaruus Ω — diskreetti tai jatkuva

Todennäköisyysfunktio P

Kaikilla tapahtuma-avaruuden pisteillä A on todennäköisyys: $0 \leq P(A) \leq 1$

Todennäköisyysmassa koko avaruudessa on $\sum_A P(A) = 1$

3.2 Ehdollinen todennäköisyys

A = asiintila jonka todennäköisyyden haluamme selvittää

B = meillä oleva ennakkotieto tilanteesta, ts. tähän asti tapahtunutta

Ehdollinen todennäköisyys, A :n todennäköisyys ehdolla B :

$$P(A|B) = \frac{P(A, B)}{P(B)} \quad (1)$$

3.3 Riippumattomuus

Kaksi tapahtumaa on tilastollisesti riippumattomia, jos niiden yhteinen todennäköisyys on sama kuin niiden erikseen tarkasteltujen todennäköisyyksien tulo:

$$P(A, B) = P(A)P(B) \quad (2)$$

Sama ilmaistuna toisin: se että saamme lisätiedon B ei vaikuta käsitykseen A :n todennäköisyydestä, eli:

$$P(A) = P(A|B)$$

Tämä voidaan johtaa hyödyntäen em. ehdollisen todennäköisyyden kaavaa:

$$P(A|B) = \frac{P(A, B)}{P(B)} \quad (3)$$

Kausaalisuudesta ja riippuvuudesta

Huom: tilastollinen riippuvuus $\neq$ kausaalinen riippuvuus!

Esim. jäätelön syönnin ja hukkumiskuolemien välillä voisi olla havaittavissa tilastollinen riippuvuus:

$$P(\text{'henkilö X hukkuu tänään'}, \text{'henkilö X on syönyt tänään jäätelöä'}) > P(\text{'henkilö X hukkuu tänään'})P(\text{'henkilö X on syönyt tänään jäätelöä'})$$

Todennäköisyydet voisivat olla:

$$P(\text{'hukkuu tänään'}) = 0.001$$

$$P(\text{'hukkuu tänään'} | \text{'syönyt tänään jäätelöä'}) = 0.001$$

$$P(\text{'syönyt tänään jäätelöä'}) = 0.1$$

Ehdollinen riippumattomuus

$$P(A, B|C) = P(A|C)P(B|C) \quad (4)$$

A ja B ovat riippumattomia ehdolla C mikäli on niin että jos jo tiedämme C :n, tieto A :sta ei anna mitään lisätietoa B :stä (ja päinvastoin).

Edellisessä esimerkissä yhteinen kausaalinen tekijä on ehkä lämmin kesäsää:

$$P(\text{'hukkuu tänään', 'syönyt tänään jäätelöä'} | \text{'tänään lämmin ilma'}) = \\ P(\text{'hukkuu tänään'} | \text{'tänään lämmin ilma'})P(\text{'syönyt tänään jäätelöä'} | \text{'tänään lämmin ilma'})$$

Todennäköisyydet voisivat olla:

$$P(\text{'hukkuu tänään', 'syönyt tänään jäätelöä'} | \text{'tänään lämmin ilma'}) = 0.001$$

$$P(\text{'hukkuu tänään'} | \text{'tänään lämmin ilma'}) = 0.001$$

$$P(\text{'syönyt tänään jäätelöä'} | \text{'tänään lämmin ilma'}) = 1.0$$

3.4 Bayesin kaava

Paljon käytetty Bayesin kaava perustuu ajatukseen siitä, että koska kahden tapahtuman yhdessä esiintymisessä ei ole kyse kausaalisesta riippuvuudesta, tapahtumien järjestystä voidaan vaihtaa:

$$P(A, B) = P(B)P(A|B) = P(A)P(B|A) \quad (5)$$

Eli $P(B|A)$ voidaan laskea $P(A|B)$:n avulla.

$$P(B|A) = \frac{P(A, B)}{P(A)} = \frac{P(B)P(A|B)}{P(A)} \quad (6)$$

Thomas Bayes 1702-1761

T. Bayes. An Essay Towards Solving a Problem in the Doctrine of Chances. Philosophical Transactions of the Royal Society of London, 53, pp. 370-418, 1763.

“I now send you an essay which I have found among the papers of our deceased friend Mr Bayes, and which, in my opinion, has great merit...”

Todennäköisimmän tapahtuman määrittely

Jos A = lähtötilanne, joka ei muutu (esim. jo tapahtuneet asiat), ja haluamme ainoastaan tietää, mikä tulevista tapahtumista B on todennäköisin, $P(A)$ on normalisointitekijä joka voidaan jättää huomiotta:

$$\arg \max_B P(B|A) = \arg \max_B \frac{P(B)P(A|B)}{P(A)} = \arg \max_B P(B)P(A|B) \quad (7)$$

Useampia kuin yksi ehto Bayesin kaavassa

$P(A)$ voidaan myös laskea useamman ehdon yhdistelmänä:

$$P(A) = \sum_i P(A|B_i)P(B_i)$$

Kannattaa huomata, että kaikille $i \neq j$: $B_i \cap B_j = \emptyset$

3.5 Satunnaismuuttuja

Periaate: satunnaismuuttuja on se asia, josta ollaan kiinnostuneita, ja joka kussakin kokeessa saa jonkin arvon.

- Jatkuva-arvoinen satunnaismuuttuja: $X : \Omega \Rightarrow \mathbb{R}^n$, jossa $\mathbb{R}$ on reaalilukujen joukko ja n on avaruuden dimensio. Jos $n > 1$ puhutaan myös satunnaisvektorista.
- Diskreetti satunnaismuuttuja: $X : \Omega \Rightarrow S$, jossa S on numeroituva $\mathbb{R}$:n osajoukko.
- Indikaattorimuuttuja: $X : \Omega \Rightarrow 0, 1$.

Todennäköisyysjakauma *probability mass function pmf* $p(x)$ kertoo miten todennäköisyysmassa jakautuu satunnaismuuttujan eri arvojen kesken. Jakouman massa aina = 1 (muussa tapauksessa ei ole tn-jakauma).

3.6 Odotusarvo ja varianssi

Odotusarvolle $E(X) = \sum_x xp(x)$

(diskreetissä tapauksessa; jatkuvassa tapauksessa summan korvaa integraali)

Ts. odotusarvo on keskiarvo kussakin näytteessä (kokeessa) saadun satunnaismuuttujan arvon yli.

Varianssi kuvaa muuttujan arvon vaihtelua keskiarvon ympärillä:

$$\begin{aligned} \text{Var}(X) &= E((X - E(X))^2) \\ &= E(X^2) - E^2(X) \end{aligned}$$

3.7 Yhteisjakauma

Yhteistodennäköisyys

$P(X,Y)$ = kahden tapahtuman tai väitteen yhteistodennäköisyys, ts. että molemmat toteutuvat (esim. X =jonain tietyssä ajanhetkenä kuultu sananmuoto on 'siitä' ja Y =samana ajanhetkenä kuullun sanan sanaluokka on 'NOM'.)

Luetaan: X ja Y

Yhteistodennäköisyysjakauma

$p(x,y)$ = kahden satunnaismuuttujan yhteisjakauma. Kuvaa $x:n$ ja $y:n$ kunkin arvokombinaation todennäköisyydet.

Kaavoja kootusti:

$$p(x, y) = p(X = x, Y = y) \quad \text{Yhteisjakauma} \quad (8)$$

$$p_X(x) = \sum_y p(x, y) \quad \text{Reunajakauma} \quad (9)$$

$$p(x, y) = p_X(x)p_Y(y) \quad \text{Riippumattomuus} \quad (10)$$

$$p_{X|Y}(x|y) = \frac{p(x, y)}{p_Y(y)} \quad \text{Ehdollinen jakauma} \quad (11)$$

$$p(x, y, z, w) = p(x)p(y|x)p(z|x, y)p(w|x, y, z) \quad \text{Ketjusääntö} \quad (12)$$

3.8 P:n laskeminen

- Yleisesti P on tuntematon, ja estimoitava datasta, tyypillisesti erilaisien tapahtumien frekvenssejä laskemalla.
- Koko todennäköisyysjakauman estimoinnin sijaan on mahdollista käyttää *parametrisia malleja* todennäköisyysjakaumille: tällöin estimoidaan vain jakauman parametrit.
- Bayeslaisessa estimoinnissa datan lisäksi huomioidaan prioritieto.

3.9 Esimerkki diskreetistä jakaumasta: Binomijakauma

Notaatio: Jakauma (satunnaismuuttuja; jakauman parametrit)

Satunnaismuuttujalla 2 mahdollista arvoa, onnistuu/ei, tai tarkasteltava ominaisuus (esim. tietty sana) joko on tai ei ole läsnä jossain tietyssä näytteessä (esim. lauseessa).

p = Onnistumistodennäköisyys yksittäisessä kokeessa

r = onnistumisten lukumäärä kun kokeita yhteensä n

$$b(r; n, p) = \frac{n!}{(n-r)!r!} p^r (1-p)^{n-r}, \text{ jossa } 0 \leq r \leq n \quad (13)$$

Odotusarvo: np , varianssi: $np(1-p)$

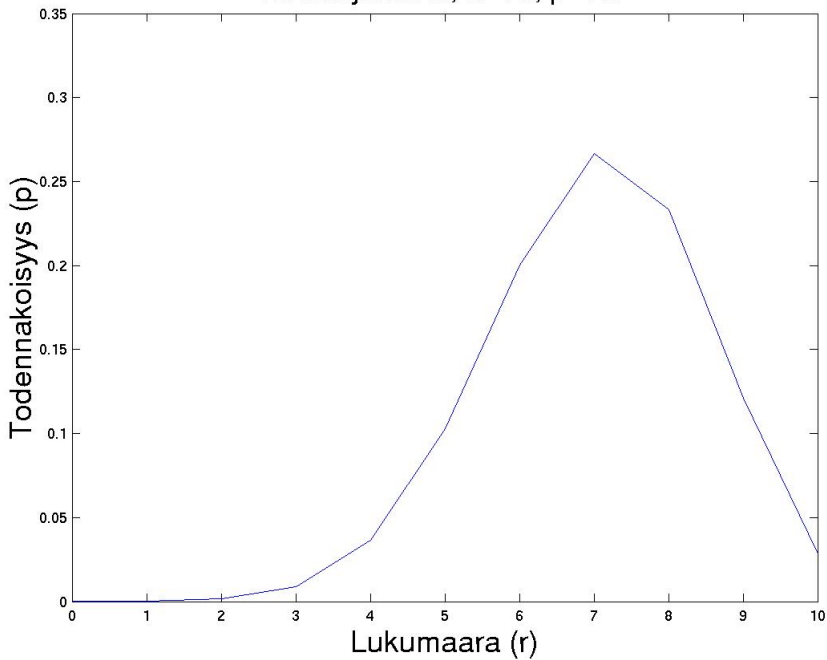
Oletus: riippumattomat kokeet. Kieleen sovellettaessa kuitenkin edellinen ja seuraava lause yleensä riippuvat toisistaan (samoin sanat), joten kokeet eivät ole todella riippumattomia.

Binomijakauman kuvaajaesimerkkejä

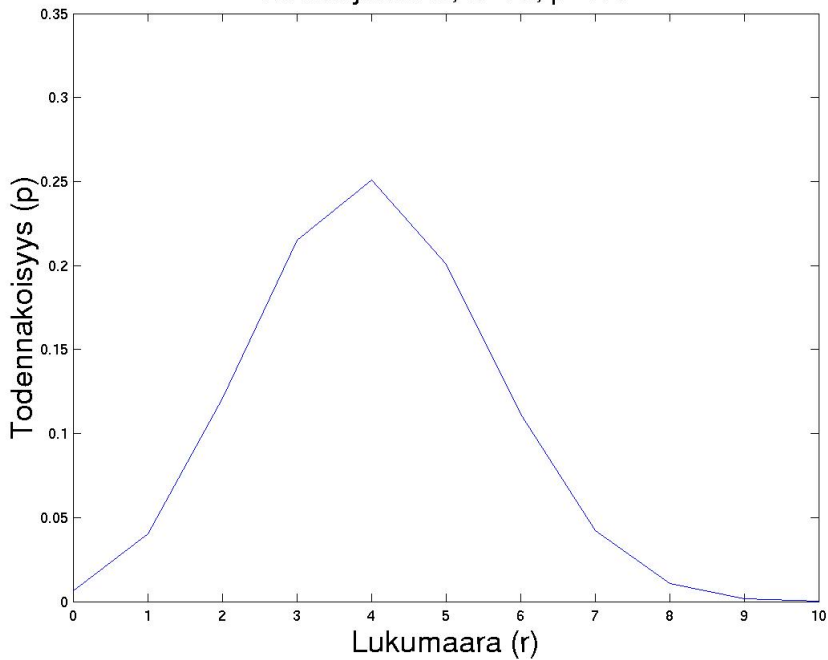
matlab-koodi:

```
> n = 10; p=0.7; for r = 0:n
> binomi(r+1) =
    factorial(n) / (factorial(n-r)*factorial(r))*
                (p .^ r)*((1-p) .^ (n-r));
    end
> x = 1:n+1; plot(x-1,binomi(x))
```

Binomijakama, $n=10$, $p=0.7$

Binomijakama, $n=10$, $p=0.4$

Muita diskreettejä jakaumia

Multinomijakauma: Binomijakauman yleistys kun lopputuloksia voi olla useampi kuin kaksi.

Poisson-jakauma: Kiinteän kokoinen tapahtumaikkuna, jossa jakauma uuaa tietyn, tutkittavan, asian tapahtumis- tai esiintymislukumäärän todennäköisyyttä. Satunnaismuuttuja x on siis tapahtumien lukumäärä tietyssä aikaikkunassa (tai jollakin matkalla, jollakin pinta-alalla tms.)

$$b(r; m) = \frac{m^r}{r!} e^{-m} \quad (14)$$

Parametri on $n \cdot p$ ja p :n tulo ($n \times p$). Jakauman varianssi ja keskiarvo on m .

Poisson-jakauman sovellus

Tietyissä suuressa populaatiossa tiedetään aiemmin olleen 4 prosenttia erään kielen taitajia. Nykyistä tilannetta selvitetessä valittiin populaatiosta satunnaisesti 200 henkilöä. Millä todennäköisyydellä 200 valitun joukossa on korkeintaan viisi k.o. kieltä osaavaa, jos populaatiossa osaajia on edelleen tuo 4 prosenttia.

Poisson-jakaumalla päästään kohtuulliseen likiarvoon. Nyt $n \times p = 200 \times 0.04 = 8$.

$$P(X \leq 5) = \sum_{k=1}^5 \frac{8^k}{k!} e^{-8} = 0.191 \quad (15)$$

Normaalijakauma (gaussinen jakauma)

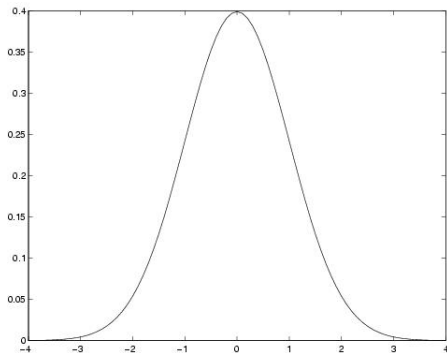
Määritelty, jos tunnetaan keskiarvo μ ja varianssi σ^2 :

$$N(x; \mu, \sigma) = \frac{1}{\sqrt{2\pi\sigma^2}} e^{-(x-\mu)^2/2\sigma^2}$$

Yleisesti: todennäköisyysjakauma voi olla mikä tahansa funktio jonka integraali = 1 välillä $[0, 1]$

Normaalijakauman kuvaaja

Vastaava matlab-koodi:

```
> x = -4:.1:4;  
> y = 1/(sqrt(2*pi))*exp(-(x.^2)/2);  
> plot(x, y);
```

3.10 Bayesläisestä tilastotieteestä

Tähän asti on tarkasteltu todennäköisyyttä *frekventistisest*ä näkökulmasta.

Bayesläinen tulkinta: todennäköisyys kuvastaa *uskomuksen astetta*. Bayesläisen mallinnuksessa myös prioritieto eli uskomukset *ennen* datan näkemistä ilmaistaan eksplisiittisesti.

Esimerkki 1: ainutkertaisten tapahtumat

Mikä on todennäköisyys sille että maailmankaikkeus loppuu huomenna?

Frekventisti: ei vastausta, koska koetta ei voi toistaa N kertaa.

Bayesläinen: subjektiivinen todennäköisyys (uskomus) on olemassa.

Esimerkki 2: taskussani olevien kolikoiden rahallinen arvo

Arvo on jokin täsmällinen luku, mutta tietoni siitä ovat vajavaiset. Uskomukseni: Arvo on varmasti positiivinen, ja lähes varmasti alle 20 euroa.

3.11 Bayesläinen päätösteoria

Optimaalinen tapa mallin (teorian) valintaan: valitaan malli (teoria), joka uskottavimmin selittää jonkin havaintojoukon.

Ts. maksimoidaan mallin todennäköisyys kun tunnetaan data ts. mallin *posterioritodennäköisyys*: $P(\text{Malli}|\text{data})$

Esimerkki 1: Mallin parametrien valinta

Kolikonheitto. Olkoon malli M_m joka sanoo $P(\text{kruuna}) = m, 0 \leq m \leq 1$.
Olkoon s jokin heittojono jossa i kruunaa, j klaavaa.

$$P(s|M_m) = m^i(1 - m)^j \quad (16)$$

Frekventistinen näkökulma: valitaan malli joka maksimoi datan todennäköisyyden (*MLE, maximum likelihood estimate*):

$$\arg \max_m P(s|M_m) \quad (17)$$

Havainnot: 10 heittoa joista 8 kruunaa.

Frekventistinen lähestymistapa (MLE): $m = \frac{i}{i+j} = 0.8$

Bayesläinen lähestymistapa: kolikkoa tarkastelemalla näyttäisi siltä että kolikko on tasapainoinen, siis dataa katsomatta vaikuttaisi todennäköiseltä että $m = 1/2$ tai niillä main. Tämä uskomus voidaan liittää malliin *priorijakamana mallien yli*.

Valitaan prioriuskumuksiamme kuvastava priorijakauma

Eräs sopiva priorijakauma olisi gaussinen jakauma jonka keskipiste (ja siis maksimi) on $1/2$:ssa. Valitaan kuitenkin prioriksi polynominen jakauma, jonka keskipiste (korkein kohta) $1/2$ ja pinta-ala 0 ja 1 välillä on 1:

$$p(M_m) = 6m(1 - m)$$

Posterioritodennäköisyys Bayeslaisessa lähestymistavassa:

$$\begin{aligned} P(M_m|s) &= \frac{P(s|M_m)P(M_m)}{P(s)} \\ &= \frac{m^i(1-m)^j \times 6m(1-m)}{P(s)} \end{aligned}$$

jossa $P(s)$ on datan prioritodennäköisyys. Oletetaan, ettei se riipu mallista M_m joten voidaan jättää huomiotta mallia valittaessa.

Maksimoidaan osoittaja etsimällä derivaatan nollakohta m :n suhteen, kun $i = 8$ ja $j = 2$. Tämä on

$$\arg \max_m P(M_m|s) = \frac{3}{4} \quad (18)$$

Mallin estimointi on-line

Aloitetaan pelkällä priorimallilla, ja aina uuden havainnon tultua päivitetään malli posteriorimalliksi; ns. MAP (Maximum A Posteriori) -estimointi).

Taustaoletus: peräkkäiset havainnot ovat riippumattomia.

Esimerkki 2: Teorioiden tai malliperheiden vertailu

Havainnot: joukko aidan takaa kuultuja “kruuna” ja “klaava” - sanoja.

Malli/Teoria $M1(\theta)$: joku heittää yhtä kolikkoa, joka saattaa olla painotettu, ja mallin vapaa parametri θ on painotuksen voimakkuus.

Malli/teoria $M2$: joku heittää kahta tasapainoista kolikkoa, ja sanoo “kruuna” jos molemmat kolikot ovat kruunuja, ja “klaava” muuten. Mallin $M2$ mukaan heittojonon, jossa on i kruunaa ja j klaavaa todennäköisyys on siis:

$$P(\text{data}|M2) = \left(\frac{3}{4}\right)^i \left(\frac{1}{4}\right)^j$$

Tehdään oletus: molemmat teorit/mallit yhtä todennäköisiä *a priori* (ts. ennen kuin on saatu yhtään havaintoa): $P(M1) = P(M2) = 0.5$

Bayesin kaavasta:

$$P(M1|data) = \frac{P(data|M1)P(M1)}{P(data)} \quad P(M2|data) = \frac{P(data|M2)P(M2)}{P(data)}$$

Halutaan selvittää kumpi malleista on uskottavampi. Lasketaan niiden uskottavuuksien välinen suhde:

$$\frac{P(M1|data)}{P(M2|data)} = \frac{P(data|M1)P(M1)}{P(data|M2)P(M2)}$$

Jos suhdeluku on > 1 , valitaan malli $M1$, jos < 1 , malli $M2$

(Vastaukset eri heittosarjoilla: taulukko 2.1 kirjan sivulla 58)

3.12 Shannonin informaatioteoria

- Claude Shannon, 1948 (“A Mathematical Theory of Communication”)
- Tavoitteena maksimoida informaation siirtonopeus kohinaisella kommunikaatikanavalla
- Teoreettinen maksimi datan pakkaamiselle = Entropia H
- Kanavan kapasiteetti C : jos kapasiteettia ei ylitetä, virheiden todennäköisyys saadaan niin alhaiseksi kuin halutaan.
- Nykyiset tiedonpakkausmenetelmät hyödyntävät näitä teoreettisia tuloksia.

Entropia

Olkoon $p(x)$ satunnaismuuttujan X jakauma diskreetin symbolijoukon (aakkoston) A yli:

$$p(x) = P(X = x), x \in A$$

$$H(p) = H(X) = - \sum_{x \in A} p(x) \log_2 p(x) \quad (19)$$

(Määritellään $0 \log 0 = 0$).

Entropia ilmaistaan tavallisesti biteissä (kaksikantainen logaritmi), mutta muunkantaiset logaritmit yhtä lailla ok.

Jos symbolijoukko on tasajakautunut, entropia on maksimissaan.

Esimerkki: 8-sivuisen nopan heittäminen, kommunikoitava yksittäisen heiton tulos.

$$\begin{aligned} H(X) &= - \sum_{i=1}^8 p(i) \log p(i) = - \sum_{i=1}^8 \frac{1}{8} \log \frac{1}{8} \\ &= - \log \frac{1}{8} = \log 8 = 3 \text{ bittiä} \end{aligned}$$

Pätee yleisesti: jos viestin todennäköisyys on $p(i)$, sen optimaalinen koodinpituus on $-\log p(i)$ bittiä.

Vaihtoehtoinen kirjoitustapa entropian kaavalle:

$$\begin{aligned} H(X) &= - \sum_{x \in A} p(x) \log p(x) = \sum_{x \in A} p(x) \log \frac{1}{p(x)} \\ &= E(\log \frac{1}{p(x)}) \end{aligned}$$

ts. entropia = optimaalisen koodinpituuden odotusarvo, eli montako bittiä keskimäärin on käytettävä yhden viestin välittämiseen.

Yhteisentropia ja ehdollinen entropia

Kahden muuttujan X ja Y (aakkostot A ja B) yhteisentropia, eli paljonko informaatiota keskimäärin tarvitaan kummankin arvon kommunikointiin:

$$H(X, Y) = - \sum_{x \in A} \sum_{y \in B} p(x, y) \log p(x, y) \quad (20)$$

Ehdollinen entropia: Jos X on jo kommunikoitu, paljonko lisäinformaatiota keskimäärin tarvitaan Y :n kommunikoimiseen:

$$H(Y|X) = \sum_{x \in A} p(x) H(Y|X = x) \quad (21)$$

$$= - \sum_{x \in A} \sum_{y \in B} p(x, y) \log p(y|x) \quad (22)$$

Entropian ketjusääntö: $H(X, Y) = H(X) + H(Y|X)$

Erikoistapaus: Jos muuttujat riippumattomia toisistaan, kumpikin voidaan kommunikoida erikseen ja laskea koodinpituuudet yhteen:

$$H(X, Y) = H(X) + H(Y)$$

Vrt. todennäköisyyksien ketjusääntö $P(X, Y) = P(X)P(Y|X)$
ja riippumattomille muuttujille $P(X, Y) = P(X)P(Y)$.

Yhteisinformaatio (Mutual Information, MI)

Yhteisinformaatio I muuttujien X ja Y välillä on

$$I(X; Y) = H(X) - H(X|Y) = H(Y) - H(Y|X) \quad (23)$$

Kohinainen kanava-malli

Binäärinen kommunikointikanava, lähetetään 1 tai 0.

p = todennäköisyys jolla kanavalla lähetetty bitti kääntyy päinvastaiseksi.

Kanavan kapasiteetti C on tällöin:

$$C = \max_{p(X)} I(X; Y) = 1 - H(p) \quad (24)$$

(kaavan johto kirjassa)

Relevanssi kielen mallintamisessa

Dekoodausongelmina voidaan tarkastella esimerkiksi

- konekäännöstä
- merkkien tunnistusta (OCR)
- puheentunnistusta

3.13 Minimum Description Length (MDL) -periaate

- Lähestymistapa mallin valintaan
- Rissanen et. al.
- Tavoite: pyritään löytämään datalle sellainen koodi että koko datajoukon koodauspituus minimoituu
- Koodinpituus = mallin kuvauspituus + datan kuvauspituus mallin avulla koodattuna + virheiden koodauspituus
- Koodinpituutta (todellista tai laskennallista) käytetään kustannusfunktiona mallia optimoitaessa
- Teoreettinen alaraja koodinpituudelle: entropia
- Suora yhteys myös Bayesläiseen mallinnukseen